

GRECKI PRZEKŁAD KSIĘGI DANIELA W ŚWIADECTWACH PATRYSTYCZNYCH

Język Księgi Daniela stanowi jedno z trudniejszych zagadnień, jakie stają przed egzegetą przy studium tej księgi. Sam jej tekst masorecki jest dwujęzyczny: hebrajski /1, 1-2, 4a i 8, 1-12, 13/ oraz aramejski /2, 4b-7, 28/¹ i w dodatku krótszy. Nie posiada bowiem tzw. części deuterokanonicznych tj. pieśni Azariasza i trzech młodzieńców /Dn 3, 24-90 według łacińskiej Wulgaty /Vg/ oraz opowiadań o Zuzannie /Dn 13 Vg/, o Belu i smoku /Dn 14 Vg/. Pełny tekst Księgi Daniela obejmujący zarówno partie proto-, jak też i-deutero-kanoniczne, ma przekład grecki. Ale ten właśnie grecki przekład tradycja przekazała w dwóch wersjach: Siedemdziesięciu /LXX/² i w tzw. przekładzie Teodocjona /T/. I tu zaczyna się nowy problem. Grecki przekład całego Starego Testamentu reprezentuje LXX. Tymczasem w odniesieniu do Księgi Daniela powszechnie przyjął się przekład T.

-
- 1 Komentatorzy nie są jednomyślni w wyjaśnianiu tej kwestii. Jedni uważają, że Księga Daniela pochodzi od autora z kręgu chasydów i była redagowana w języku hebrajskim, materiał zaś źródłowy, z którego korzystał autor-redaktor, pisany w języku aramejskim, został przez niego włączony w tekst dzieła w języku oryginalnym /tak sądzi np. M. Delcor, Le livre de Daniel, Paris 1971, 10-20, 36/. Inni natomiast są przekonani, że Księga Daniela była redagowana w języku aramejskim, a partie w języku hebrajskim są tłumaczeniem z języka aramejskiego /tak np. A. Di Lella, The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary by L. F. Hartman and A. Di Lella. The Anchor Bible 23, Garden City, N. Y. 1980, 14-18, 73/. W moim przekonaniu hipoteza pierwsza jest bardziej przekonująca, zwłaszcza gdy się weźmie pod uwagę racje przemawiające za jednością Księgi, tak zróżnicowanej pod względem formy literackiej.
  - 2 Św. Hieronim nazywa go: "vulgata editio". Por. PL 25, 498 A, 576 C. J. Ziegler we Wstępie do swego krytycznego wydania greckiego przekładu Księgi Daniela /Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum auctoritate Societatis Litterarum Göttingensium editum XVI, 2, Göttingen 1954, 7/przekład ten określa znakiem "o" i uważa go za tekst piątej kolumny Heksapli Orygenesesa /= trzecia jęgo Tetrapi/.

Co o tej zmianie zdecydowało? Co na ten temat można powiedzieć w oparciu o wypowiedzi i świadectwa Ojców i Pisarzy Kościoła? - oto pytania, które przy studium Księgi Daniela niemalże spontanicznie się narzucają i na które spróbujemy dać odpowiedź.

I. PRZEKŁAD LXX

Tekst grecki Księgi Daniela w wersji LXX dotarł do naszych czasów tylko w dwóch rękopisach, a mianowicie w kodeksie minuskułowym 88, zwanym kodeksem Chigi /Codex Chisianus/ z IX w. po Chr., znajdującym się obecnie w Bibliotece Watykańskiej³ i w kodeksie syroheksaplarnym, przechowywanym w Bibliotece Ambrożyjskiej w Mediolanie⁴. Tekst Księgi Daniela w tych rękopisach mimo różnicy językowej jest prawie jednobrzmiący⁵. Brzmienie tekstu tej właśnie wersji /LXX/ Księgi Daniela potwierdzają i od strony krytycznej w pewnym stopniu uzupełniają fragmenty greckiego jej przekładu przedheksaplarnego, zachowane na papirusie nr 967, zwanym papirusem Chester Beatty z pierwszej połowy III w. po Chr., którego część

-
- 3 Kodeks ten po raz pierwszy wydał Simon de Magistris: "Daniel secundum Septuaginta ex Tetraplis Origenis nunc primum editus e singulari Chisiano codice annorum supra DCCC", Romae 1772. To wydanie było podstawą dalszych wydań przekładu LXX-Daniela; por. J. Ziegler, dz.cyt., 27-28.
  - 4 Ten rękopis, gdy chodzi o Księgę Daniela, jest bardzo wiernym przekładem syryjskim, pisanym najstarszym alfabetem syryjskim zwanym estrangelo, dokonany w latach 615-617 z greckiej Tetrapl Orygenesesa przez bp Pawła z Tellii. Po raz pierwszy wydał go C. Butigati /Mediolan 1788 r./, a później A. M. Ceriani /Codex syroheksaplaris ambrosianus photolithographice editus. Monumenta sacra et profana, vol. VII, Mediolani 1874, 143r-151v/. Grecki kolofon tego kodeksu podobnie jak kolofon kodeksu minuskułowego 88 w tłumaczeniu brzmi: "Daniel według Siedemdziesięciu; został przepisany z egzemplarza mającego następującą adnotację: "Przepisany z Tetrapli i według niej uzupełniony" /oczywiście notami krytycznymi Orygenesesa. Koniec kolofonu Syh brzmi: "z którą był porównywany"/. Por. Septuaginta id est Vetus Testamentum graece iuxta I interpretes, Edidit A. Rahlfs, vol. II: Libri poetici et prophetici, Stuttgart 1935, 864.
  - 5 "mire concordantes" stwierdza A. Rahlfs /dz.cyt., 864/. Obydwa te kodeksy oraz ich wzajemny stosunek do siebie omówił M. Lühr, Textkritische Vorarbeiten zu einer Erklärung des Buches Daniel, ZAW 15/1895/ 75-103, 193-225; 16/1896/ 17-39.

znajduje się w Londynie⁶, a część w Kolonii⁷.

Dzieje tekstu wyżej wymienionych rękopisów, zdaniem niektórych Krytyków, wskazują, że przekazany przez nie przekład LXX-Daniela jest raczej recenzją, aniżeli pierwszym przekładem, którego dokonano z tekstu hebrajskiego, najprawdopodobniej w Aleksandrii⁸. Spróbujmy zatem zapoznać się ze świadectwami Ojców i Pisarzy Kościoła, którzy posługiwali się tym przekładem, lub na niego się powoływali; ich bowiem świadectwa rzucają pewne światło, tak na wartość tego przekładu, jak też na czas i zasięg posługiwania się nim w Kościele.

Warto jednak na wstępie zauważyć, że grecki przekład I Księgi Machabejskiej posiada kilka wyrażeń zaczerpniętych z przekładu LXX-Daniela⁹. Jeżeli się przyjmie, że I Księga Machabejska została przełożona z języka hebrajskiego na język grecki ok. 100 r. przed Chrystusem, a takie jest przekonanie prawie wszystkich komentatorów tej Księgi, to można stąd wnosić, iż przekład LXX-Daniela już w tym czasie istniał. To z kolei wskazywałoby, że przekładu Księgi Daniela na język grecki dokonano wnet po jej powstaniu, a więc mniej więcej 50 lat po jej ukazaniu się, skoro ogólnie przyjmuje się, iż jej redakcja nastąpiła w czasach machabejskich /167-164 r. prz. Chr./. Również pewne słowa

---

6 Tę część wydał F. G. Kenyon, *The Chester Beatty Biblical Papyri. Descriptions and Texts of Twelve Manuscripts on Papyrus of the Greek Bible*, Fasc. VII: Ezekiel, Daniel, Esther, London 1937, 17-38.

7 Opublikowali ją: A. Geissen, *Der Septuaginta-Text des Buches Daniel*, Kap. 5-12 zusammen mit Susanna, Bel et Draco nach dem Kölner Teil des Papyrus 967, *Papyrologische Texte und Abhandlungen* 5, Bonn 1968; W. Hamm, *Der Septuaginta-Text des Buches Daniel*, Kap. 1-2 nach dem Kölner Teil des Papyrus 967, *Papyrologische Texte und Abhandlungen* 10, Bonn 1969; tenże, *Der Septuaginta-Text des Buches Daniel*, Kap. 3-4 nach dem Kölner Teil des Papyrus 967, *Papyrologische Texte und Abhandlungen* 21, Bonn 1977.

8 Zagadnienie stosunku tego przekładu do tekstu oryginalnego, tj. hebrajskiego - aramejskiego, stanowi osobny problem. Omawiają go szczegółowo: A. Bludau, *Die alexandrinische Übersetzung des Buches Daniel und ihr Verhältnis zum massoretischen Text*, *Biblische Studien* II, 2-3, Freiburg i. Br. 1897 oraz we Wstępach do swych komentarzy: J. A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel /ICC/*, Edinburgh 1927, 35-37 i R. H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Oxford 1929, LIX-LXX. Podczas gdy ich ocena przekładu LXX-Daniela jest umiarkowana, a nawet pozytywna, to opinia F. Fielda */Origenis Hexaplorum quae supersunt, vol. I, Oxonii 1875, XXXIX/* jest zdecydowanie negatywna: *".../ tam putide et praepostere iacet, ut nulla manu medica ad Ecclesiae usum accommodari posset"*.

9 Krytycy wymieniają następujące wiersze: I Mch 1, 9 - Dn 12, 4;

zaczepnięte z Księgi Daniela w "Antiquitates Judaicae" Józefa Flawiusza¹⁰, a przede wszystkim cytaty i aluzje w Księgach Nowego Testamentu¹¹, potwierdzają nie tylko istnienie, ale także szeroko rozpowszechnioną znajomość przekładu LXX-Daniela w I w. po Chrystusie. Zdaniem J. Zieglera¹² również najstarsze pisma chrześcijańskie posługiwały się przekładem LXX-Daniela, jak autor "Listu Barnaby"¹³, św. Klemens Rzymski¹⁴ i Hermas w "Pasterzu". Nie są to wprawdzie cytaty dosłowne, tym niemniej wyraźnie wskazują na znajomość przekładu LXX-Daniela.

Ś w. J u s t y n męczennik /+ 165/, słynny apologeta II w., przytacza w swoim "Dialogu z Żydem Tryfonem" dłuższy cytat z Księgi Daniela /7, 9-28/ według przekładu LXX¹⁵.

T e r t u l i a n /+ 220/, którego świadectwo w odniesieniu do Księgi Daniela jest również ważne, posługuje się w zasadzie tekstem suponującym przekład LXX, choć nie jest mu obcy przekład T-Daniela. Cytaty oparte o przekład LXX są rozsiiane w różnych jego pismach, jak w "Adversus Marcionem", w "De carne Christi", w "Adversus Praxeam", w "De ieiunio", w "Scorpiace"¹⁶.

I Mch 1, 18 - Dn 11, 26; I Mch 1, 54 - Dn 11, 31 /zob. także 9, 27 i 12, 11/; I Mch 4, 41, 43 - Dn 8, 14. Zob. A. Di Lella, dz.cyt., 78.

10 Antiquitates Judaicae X 190 - Dn 1, 12, 16.

11 Wymienia się następujące: Mt 24, 30 i 26, 64 - Dn 7, 13; Obj 1, 14a - Dn 7, 9; Obj 1, 14c - Dn 10, 6; Obj 4, 1 - Dn 7, 6; Obj 10, 1 - Dn 10, 6; Obj, 10, 5-6 - Dn 12, 7; Obj 20, 12 - Dn 7, 1; Obj 14, 14-16 - Dn 7, 13; Obj 20, 15 - Dn 12, 1. Por. P. Grelot, Les versions grecques de Daniel, "Biblica" 47/1966/ 381-402, zwłaszcza 390.

12 Przykłady Ojców zamieszczone niżej są zaczepnięte z jego Wstępu do krytycznego wydania greckiego tekstu Księgi Daniela/zob.prz 2,s.22-27/. Przytoczone tam świadectwa są nie tylko wyczerpujące, ale najbardziej autorytatywne. Toteż na ich podstawie będziemy opierać wnioski właściwe dla omawianego przez nas tematu, choć u J. Zieglera świadectwa te służą innemu celowi.

13 Epistola Barnabae 4, SCh 172, 92-96 - Dn 7, 24 i 9, 24-27; 16, SCh 172, 188-194 - Dn 9, 24, 25, 27. Inne miejsca por. Index scripturaire, SCh 172, 224.

14 Epistola ad Corinthios 34, SCh 167, 156 - Dn 7, 10. Inne miejsca por. Index Scripturaire, SCh 167, 216.

15 Dialogus cum Tryphone Judaeo 31, PG 6, 540C - 541D.

16 Adversus Marcionem III 7, 4 i IV 39, 11, CCL 1, 516-517 i 653 = Dn 7, 13-14; De carne Christi 15, 1, CCL 2, 901 = Dn 7, 13a;

O r y g e n e s /+ 254/ w zasadzie posługiwał się przekładem T-Daniela. Jednakowoż w czterech przypadkach sięgnął do przekładu LXX, a mianowicie w apologii "Contra Celsum"¹⁷, gdzie pojawia się dwukrotnie tekst Dn 2, 21, oraz w liście "Ad Africanum"¹⁸, gdzie są również dwa cytaty: Dn 3, 24 i 3, 90-91 a. W dwóch przypadkach Orygenes wyraźnie zaznacza, że cytowany przez niego tekst Daniela jest wzięty z przekładu LXX. Ma to miejsce w komentarzu do Mateusza¹⁹, gdzie cytuje Dn 3, 86a i w homilii do Księgi Liczb²⁰, gdzie powołuje się na Dn 1, 17. 19b-20.

Ś w. C y p r i a n /+ 258/ zdaniem krytyków korzystał ze starołacińskiego przekładu Księgi Daniela, dokonanego z LXX, poprawionego łacińskim przekładem T²¹. Cytaty zaś z LXX-Daniela znajdują się w jego "Ad Quirinum testimoniorum libri III", w "De lapsis" oraz w "Ad Fortunatum de exhortatione martyrii"²².

W i k t o r y n z P e t t a u /+ 304/ korzystał z przekładu łacińskiego, dokonanego z LXX-Daniela. Przekład ten jest dlatego cenny, że nie pochodzi z rejonu łacińskiej Afryki. Cytaty z Księgi Daniela znajdują się w jego "Scholionach do Księgi Objawienia św. Jana"²³.

E u z e b i u s z z C e z a r e i /+ 333/ cytuje w swoich pismach teksty z Księgi Daniela zarówno z przekładu LXX, jak też

-
- Adversus Praxeam 3, 4 i 16, 6, CCL 2, 1162 i 1182 = Dn 7, 10 i Dn 3, 92; De ieiunio 7, 8 i 9, 3 i 10, 13, CCL 2, 1264, 1265 i 1269 = Dn 9, 1a, 3c, 23b i Dn 10, 1a, 2-3 i Dn 9, 21; Scorpiace 8, 6 = Dn 3, 16b - 18.
- 17 Contra Celsum VIII 68, PG 11, 1620.
18 Epistola ad Africanum 2, PG 11, 49 i 52.
19 Commentaria in Matthaeum XIII 2, PG 13, 1093 C.
20 In Numeros hom. 18, 3, PG 12, 715 D.
21 Por. A. Bludau, dz.cyt., 19.
- 22 Ad Quirinum II 17 i 26, CCL 3, 53 i 63 = Dn 2, 31b - 35 i Dn 7, 13-14; De lapsis 31, CCL 3, 238-239 = Dn 3, 25 i 9, 4b-7a; Ad Fortunatum 11, CCL 3, 204 = Dn 14, 5b. Inne miejsca z Daniela por. Index locorum S. Scripturae, CCL 3, 280.
- 23 Scholia in Apocalypsin beati Joannis 13, PL 5, 338-340 = Dn 2, 34-35, 38-40, 43a - 44a; 7, 8a, 18a; 11, 37, 38, 45a.

z T. Z wersji LXX pochodzą cytaty zawarte przede wszystkim w "Eclogae propheticae"²⁴.

Poza cytatami wymienionych wyżej Ojców i Pisarzy Kościoła, pochodzącymi bezpośrednio lub pośrednio²⁵ z wersji LXX-Daniela, odniesienia do tegoż przekładu znajdujemy jeszcze m.in. u św. Epifaniasza z Salaminy /+ 403/ w jego "Adversus haereses"²⁶, u św. Hieronima /+ 420/ w "Komentarzu do Księgi Daniela"²⁷, który oparty jest wprawdzie na przekładzie T., ale często odnosi się także do wersji LXX oraz w pochodzących z 411 r. "Consultationes Zacchaei et Apollonii"²⁸

Co nam te świadectwa mówią? Najpierw wskazują, że przekład LXX-Daniela pojawił się bardzo wcześnie, bo już ok. 50 lat po ukazaniu się tej Księgi. Dalej, na podstawie powyższych świadectw możemy stwierdzić, że tekst LXX-Daniela zawierał części deuterokanoniczne²⁹. Księgę Daniela uważano za księgę prorocką i jak świadczą owe dwa kodeksy /88 i Syh/ umieszczano ją wśród zbioru proroków /przed Księgą Ezechiela/. Nie ulega wątpliwości, że wersja LXX-Daniela cieszyła się tym samym autorytetem, jaki miały przekłady innych Ksiąg świętych tej samej wersji. Nie trudno jednak zauważyć, iż obok niej istniała również bardzo wcześnie powstała wersja T-Daniela, którą zaczęto się coraz częściej posługiwać. W oparciu o świadectwa św. Justyna, Tertuliana, św. Cypriana i Wiktoryna z Pettau można przypuszczać, że

-
- 24 Eclogae propheticae III 42 i 43 oraz IV 13, PG 22, 1172-1173 i 1174 oraz 1220 = Dn 2, 44-45a i 3, 91, 92 oraz 2, 35b.
- 25 Bliższe szczegóły dotyczące starołacińskich cytatów z Księgi Daniela podaje F. C. Burkitt, The Old Latin and Itala. Texts and Studies IV, 3, Cambridge 1896, 6-8. 18-31. Note 1. The Use of the LXX Text of Daniel in Latin Writers.
- 26 Adversus haereses XXXIV 18 i LXX 6, PG 41, 617 i PG 42, 348 = Dn 12, 9-10 i 7, 9.
- 27 Commentaria in Daniele prophetam, CCL 75A, 771-913. Por. wykaz komentowanych wierszy z Księgi Daniela w Index locorum S. Scripturae, CCL 75A, 994-999.
- 28 Consultationes Zacchaei christiani et Apollonii philosophi II 6, PL 20, 1118 = Dn 7, 13-14.
- 29 Por. R. H. Pfeiffer, History of New Testament Times with an Introduction to the Apocrypha, New York 1949, 441-442. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na artykuł J. Schüpphaua, Das Verhältnis von LXX- und Theodotion-Text in den apokryphischen Zusätzen zum Daniel Buch /ZAW 83/1971/ 49-72/, w którym omawia charakterystyczne cechy obydwóch wersji /LXX i T/ greckiego tekstu deuterokanonicznych części Księgi Daniela. W jego przekonaniu wersja LXX-Daniela chciała dodać odwagi i skłonić do

w Kościele Zachodnim czas posługiwania się wersją LXX-Daniela przedłużył się do III wieku³⁰. Świadectwa natomiast Orygenesusa i Euzebiusza z Cezarei dowodzą, że w Kościele Wschodnim przestano się tym przekładem posługiwać w 2. poł. II w. po Chrystusie. S. Jellicoe³¹ jest zdania, że stało się to dzięki Orygenesowi. W każdym razie pod koniec IV w. św. Hieronim mógł stwierdzić, że w Kościele nie czyta się już Księgi Daniela według przekładu LXX, lecz używa się przekładu T³².

II. PRZEKŁAD T.

Na samym wstępie należy zwrócić uwagę, że w odniesieniu do Księgi Daniela wyrażenie: "przekład Teodocjona" /T/ nie oznacza w ścisłym znaczeniu tego przekładu, który w stosunku do innych Ksiąg świętych przypisuje się Teodocjonowi, osobie żyjącej w czasach cesarza Kommodusa /180-192/³³. W rzeczywistości bowiem chodzi

-----
większego wewnętrznego i zewnętrznego zaangażowania separującej się od świata pogańskiego wspólnoty wiernych. Wersja zaś T-Daniela usiłowała pocieszyć i dać pełne nadziei obietnice wspólnoty wierzących, prześladowanych w różny sposób /duchowo i fizycznie/ przez agresywnych pogan.

- 30 R. H. Pfeiffer /dz.cyt. 440, 443-444/ jest przekonany, że w Kościele Wschodnim przestano się posługiwać przekładem LXX-Daniela już w latach 150-200, w Kościele Zachodnim zaś w latach 230-250. Natomiast S. Jellicoe /The Septuaginta and Modern Study, Oxford 1968, 86-87/ uważa, iż w Kościele Zachodnim nastąpiło to dopiero w 2. poł. III wieku.
- 31 Dz.cyt., 87.
- 32 W Przedmowie do swego komentarza do Księgi Daniela pisze: "Illud quoque lectorem admoneo, Daniele non iuxta LXX interpretes, sed iuxta Theodotionem Ecclesias legere". /PL 25, 493A/; "et hoc cur acciderit, nescio /.../. Hoc unum affirmare possum, quod multum a veritate /domyslnie: hebraica - tak św. Hieronim nazywał tekst oryginalny/ discordet et recto iudicio repudiatus sit" /PL 28, 1291/. Komentując zaś wiersz Dn 4, 6 ubolewa, że LXX nie ma tego tekstu i mówi: "Unde iudicio magistrorum Ecclesiae editio eorum /LXX/ in hoc volumine repudiata est; et Theodotionis vulgo legitur, quae et hebrae et ceteris translatoribus congruit" /PL 25, 514A/.
- 33 Wiadomość o Teodocjonie tłumaczu Ksiąg św. Starego Testamentu pochodzi od Epifaniasza z Salaminy, który zamieścił ją w dziele "De mensuris et ponderibus" /17, PG 43, 263/, pochodzącym z 392 r. w słowach: "/.../ hoc est Commodo altero imperante, /.../

tu o przekład nieznanego tłumacza/-y?/, który istniał już w I w. po Chr. obok LXX, a więc przed Teodocjonem³⁴.

Przekład T ma bogatą dokumentację³⁵. Poza kodeksami uncjalnymi: A /aleksandryjski z IV w./, B /watykański z IV w./, Q /marchaliński z VI w./ i V /wenecki z VIII w./ wersję T-Daniela posiada jeszcze 40 kodeksów minuskułowych, pochodzących z X-XVI w. z tym, że te ostatnie zawierają tekst bardzo niekompletny, lub wręcz fragmentaryczny. Bardzo ważny jest jednak fakt, że ten przekład był znany Ojcom i Pisarzom Kościoła oraz, że zaczęto się nim posługiwać bardzo wcześnie.

Znał przekład T-Daniela i korzystał z niego Józef Flawiusz³⁶. Posługiwali się nim hagiografowie Nowego Testamentu /Mk 14, 62 - Dn 7, 13; Hbr 11, 33 - Dn 6, 22/, zwłaszcza autor Księgi Objawienia:

Theodotio quidam genere Ponticus ex Marcionis Sinopensis haeresiarchae factione suis partibus offensus ad Iudaeos defecit, et circumcisisus est. Dehinc hebraica lingua, et eorum litteris institutus privatam editionem exorsus est. Qui quidem in plerisque cum Septuaginta consentit, quod in eorum lectione tritus, ac longa consuetudine exercitatus fuerat".

- 34 Św. Ireneusz /+ 202/ w "Adversus haereses" /III 21, 1, Sch 211, 398/ z lat 180-185 mówi, że Teodocjon pochodzący z Efezu i Akwila z Pontu, obaj pochodzenia żydowskiego, błędnie przełożyli tekst Iz 7, 14 posługując się słowem "neanis" zamiast "parthenos". Z wypowiedzi tej wynika, że w przekonaniu Ireneusza przekład, który on przypisuje Teodocjonowi, został dokonany przed przekładem Akwili z Sinope w Poncie, który działał za cesarza Hadriana /117-138/, a więc koniec I w. i sam początek II wieku. Nie byłby to zatem przekład owego Teodocjona z Pontu, który, według świadectwa Epifaniasza, tłumaczył Stary Testament pod koniec II wieku. Opierając się na świadectwie Ireneusza egzegeci nazywają ów grecki przekład Księgi Daniela, istniejący obok przekładu LXX vor- lub proto-Teodocjonem. J. Ziegler /dz.cyt., 61/ jest zdania, że kodeks B /watykański/ prezentuje ten właśnie tekst. Idąc za zdaniem A. B. Dau'a /dz.cyt., 21, 23/ uważa, iż ten starożytny przekład został poprawiony w oparciu o tekst hebrajski, ale dość pobieżnie, bo w stosunku do tekstu masoreckiego wykazuje pewne opuszczenia. To ten przekład poprawiony w jego przekonaniu stanowi dzisiejszy przekład T-Daniela. W swoim krytycznym wydaniu greckiego przekładu Księgi Daniela oznacza go znakiem "y" /por. dz.cyt., 28, przypis 1, 61/.
- 35 Por. J. Ziegler dz.cyt., 28-31. Minuskuł 88 zawiera zarówno tekst LXX-Daniela /karty: 135a - 172b/, jak też tekst T-Daniela /karty 189a - 226a/. F. Field część tegoż kodeksu zawierającą tekst LXX oznacza numerem 87.
- 36 Antiquitates Judaicae X 207 = Dn 2, 35.

/J. A. Montgomery³⁷ znajduje w niej sześć cytatów, R. H. Charles³⁸ sześć następnych, a P. Grelot³⁹ jeszcze dalszych trzy/. Bardzo ciekawe jest też spostrzeżenie J. Gwynna⁴⁰, a mianowicie, że istnieje dość ściśle powiązanie wyrazowe między greckim przekładem Księgi Barucha /1, 15, 16, 18; 2, 2, 7, 11, 14, 16/, a przekładem T-Daniela.

O j c o w i e A p o s t o l s c y również korzystali z przekładu T-Daniela zwłaszcza św. Klemens Rzymski i Hermas w "Pasterzu", jakkolwiek wiadomo, że posługiwali się oni także przekładem LXX-Daniela. To samo stwierdza się u św. Justyna /+ 165/ w "Dialogu z Żydem Tryfonem"⁴¹, u św. Ireneusza /+202/, a przede wszystkim u jego ucznia św. Hipolita Rzymskiego /+ 235/, który pozostawił cztery księgi komentarza do Księgi Daniela w języku greckim, opartego na wersji T⁴². J. Ziegler⁴³ stwierdza, że wysoką wartość tego komentarza dla poznania tekstu greckiego T-Daniela obniża jednak fakt, iż wiele wierszy w ogóle nie przekazuje /w sumie 125 wierszy na 530 wierszy całości tekstu Daniela/, niektóre nie są cytowane dosłownie, tekst zaś cytowanych wierszy w samym komentarzu w wielu przypadkach jest bardzo rozrzucony.

Przy omawianiu przekładu LXX-Daniela zauważyliśmy, że gdy chodzi o Kościół Wschodni, to O r y g e n e s /+ 254/ posługiwał się w zasadzie przekładem T-Daniela. Gdy zaś w jednej z homilii do Księgi Liczb cytował tekst Daniela według wersji LXX⁴⁴, to równocześnie przytaczał

37 Dz.cyt., 47-49.

38 Dz.cyt., LIV.

39 Art.cyt., 390.

40 Theodotion, Dictionary of Christian Biography, t. 4, London 1887, 970-979. Cytowany za A. Di Lella, dz.cyt., 80-81.

41 J. A. Montgomery, dz.cyt., 48.

42 Por. B. Altaner - A. Stuiber, Patrologie, Freiburg 1980⁸, 167: "Hippolyts Danielerklärung ist der Älteste Kommentar zu einem biblischen Buch, der uns aus der alten Kirche erhalten ist". Komentarz św. Hipolita zachował się jednak tylko w urywkach /PG 10, 637-700/. W całości istnieje w przekładzie starocerkiewnoślowiańskim. Prawie cały komentarz zawiera rękopis w klasztorze Vatopedi /Góra Atos/ z X-XI w., źle zachowany i mało czytelny. Rękopis natomiast z klasztoru Meteoron /Góra Atos/ dobrze się zachował, ale nie zawiera całego komentarza. Por. J. Ziegler, dz.cyt., 32-34.

43 Dz.cyt., 33-34; tenże, Der Bibeltext in Daniel-Kommentar des Hippolyt von Rom. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse. Nr.8, Göttingen 1952, 163-199; M. Richard, Encore le problème d'Hippolyt, "Mélanges de Science Religieuse" 10/1953/ 13-52, 145-180.

44 In Numeros hom. 18, 3, PG 12, 715 - Dn 1, 17, 19b-20.

ten tekst w przekładzie łącińskim, który pokrywał się całkowicie z wersją T, ale nazywał go tekstem Hebrajczyków. E u z e b i u s z z C e z a r e i /+333/ w swoich "Eklogach", raz cytował przekład LXX-Daniela, innym znów razem posługiwał się przekładem T-Daniela⁴⁵.

Również w Kościele Zachodnim zaczęto się coraz częściej posługiwać przekładem T-Daniela. Tak na przykład u T e r t u l i a n a /+ 220/ w "Adversus Judaeos" znajduje się dłuższy cytat suponujący przekład T-Daniela⁴⁶. Także św. C y p r i a n /+ 258/ korzystając z Księgi Daniela, oprócz wersji LXX, posługiwał się wersją T. J. Ziegler⁴⁷ wylicza nawet pisma, w których są cytaty z wersji T, a mianowicie: "Testimoniorum libri III ad Quirinum", "De dominica oratione", "De opere et eleemosynis"⁴⁸. Analogiczne cytaty są ponadto w pismach tzw. Pseudo-Cypriana: "Ad Novatianum", "De pascha computus" i "Oratio Cypriani quam sub die passionis suae dixit"⁴⁹.

W 2. poł. IV i w V wieku, tak w Kościele Wschodnim, jak i Zachodnim posługiwano się już prawie wyłącznie wersją T-Daniela. Tak na przykład komentarz św. J a n a C h r y z o s t o m a /+ 407/ do Księgi Daniela opiera się już tylko na wersji T. Zachował się on jednak tylko w urywkach przekazanych w katenach⁵⁰, z brakiem ok. 244 na 530 wierszy całego tekstu Księgi. Charakterystyczne jest w nim to, że opowiadanie o Belu i smoku /Dn 14/, z którego są cytowane tylko dwa pierwsze wiersze, następuje bezpośrednio po ostatnim wierszu części protokanonicznej, tj. po w. 12, 13. Św. H i e r o n i m /+ 420/, opracował swój komentarz do Księgi Daniela, jak już wspomniano, w oparciu o wersję T⁵¹. Na tym również przekładzie opiera

---

45 Por. Eclogae propheticae III 44 i 45, PG 22, 1173 i 1176 - Dn 7, 13-14 i Dn 9, 22b-27.

46 Adversus Judaeos 8, 1-10, CCL 2, 1356-1359 - Dn 9, 1-2a; 9, 20-27. Dz.cyt., 25.

48 Ad Quirinum testimoniorum I 4, III 10, III 20, CCL 3, 9, 98, 116-117,- Dn 12, 4, 7c; Dn 3, 16-18; Dn 3, 37b - 42, 13, 1-3, 6, 24-28; De dominica oratione 8, CCL 3A, 93 - Dn 3, 51; De opere et eleemosynis 5, CCL 3A, 58 - Dn 4, 24.

49 Ad Novatianum 17, PL 3, 1217 - Dn 7, 9-10; De pascha computus 13, PL 4, 958-959 - Dn 9, 24-27; Oratio Cypriani quam sub die passionis suae dixit 2, PL 4, 907 - Dn 14, 37-38.

50 Jest to zbiór ok. 230 scholionów przypisywanych św. Janowi Chryzostomowi, por. PG 56, 193-246.

51 Por. notę 27.

się komentarz do Księgi Daniela Polichroniusz z Apamei /+ 430/, z którego zachowały się niestety tylko fragmenty w scholionach⁵² zebranych w katenach do Wielkich Proroków, wydanych przez M. Faulhabera⁵³. Podobnie ma się rzecz z komentarzem do Księgi Daniela Teodoret z Cyru /+ 458/, jednego z najlepszych egzegetów greckich⁵⁴. W wielu przypadkach tekst nie jest cytowany dosłownie, a ok. 69 komentowanych wierszy nie ma przytoczonego tekstu biblijnego. Pierwsze dwa wiersze rozdz. 14 /o Belu i smoku/ są komentowane bezpośrednio po wierszu 12, 13. Brak jest jednak, tak komentarza, jak i dalszego tekstu rozdz. 14 i całego rozdz. 13 /opowiadanie o Zuzannie/⁵⁵.

Powyższy przegląd patrystycznych wypowiedzi pozwala stwierdzić, że przekład T-Daniela nie tylko istniał, ale był w użyciu w Kościele już w 2. poł. I w. po Chrystusie. Musiał się on cieszyć dużym autorytetem, skoro posługiwano się nim, by uzupełnić lub poprawić przekład LXX-Daniela, a nawet zaczęto go nim zastępować uważając, że jest lepszy i wierniejszy w stosunku do oryginalnego tekstu hebrajskiego-aramejskiego. Komentarze do Księgi Daniela tak wybitnych Ojców Kościoła, jak św. Hipolit Rzymski, św. Hieronim, św. Jan Chryzostom, Polichroniusz z Apamei i Teodoret z Cyru świadczą, że przekładem T-Daniela posługiwano się prawie powszechnie już w III w. tak w Kościele Wschodnim, jak i Zachodnim. Natomiast przekład LXX-Daniela zaczął szybko zanikać.

Badania pism Ojców i Pisarzy Kościoła, w których pojawiają się cytaty i aluzje do Księgi Daniela, obaliły długo utrzymujące się przeświadczenie, że grecki przekład LXX był pierwszym i jedynym greckim przekładem wszystkich ksiąg Starego Testamentu do II wieku. Fakt istnienia cytatów i aluzji z Księgi Daniela w języku greckim, bardzo podobnych w formie i w słownictwie do przekładu Teodocjona z końca II w. wcale nie przesądza, że ten różny od LXX przekład pochodzi od Teodocjona. Cytaty i aluzje do tego właśnie przekładu, różnego od LXX, a tak podobnego do przekładu

52 PG 93, 13-470.

53 Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften. Biblische Studien IV, 2-3, Freiburg i.Br. 1899, 165-166. 181-182.

54 Commentarius in visiones Danielis prophetae, PG 81, 1255-1546.
55 Por. J. Ziegler, dz.cyt., 36.

Teodocjona, w greckim przekładzie Księgi Barucha, w greckim przekładzie 1 Księgi Machabejskiej, w księgach Nowego Testamentu /Ewangelie Marka i Mateusza, List do Hebrajczyków i Księga Objawienia/ i w pismach Józefa Flawiusza dowodzą, że ten przekład istniał w I w. i był powszechnie znany. W stosunku do przekładu Teodocjona był ponad jeden wiek wcześniejszy, w odniesieniu zaś do tekstu oryginalnego był wierniejszy niż LXX. Świadczenia Ojców pozwalają przyjąć, że tym przekładem posługiwano się już w początkach II w. na równi z przekładem LXX-Daniela, z tym, że zyskiwał on sobie coraz to większe uznanie i autorytet.

W oparciu o samo korzystanie z tego przekładu przez Ojców i Pisarzy Kościoła jest dość trudno urobić sobie całkowicie pewne zdanie o jego genezie. Stanowi ono tym niemniej rzeczową podstawę do tych hipotez, jakie na ten temat obecnie istnieją⁵⁶. Dzięki świadectwu Ojców i Pisarzy Kościoła można twierdzić, że tak przekład LXX-Daniela, jak też przekład T-Daniela od początku zawierały części deuterokanoniczne Księgi Daniela, a całą tę Księgę zaliczano do zbioru Proroków. Takiego zdania byli Qumrańczycy⁵⁷, Józef Fla-

---

56 W różny sposób usiłują egzegeci wyjaśnić genezę tego przekładu. J. A. Montgomery /dz.cyt., 50/ jest przekonany, że tzw. Ur-Theodotion istniał już w I w. przed Chr. w formie hellenistycznego ustnego targumu. Za istnieniem tego przekładu w I w. przed Chr. opowiada się S. Jellicoe /Some Reflections on the KAIGE Recension, VT 23/1973/ 23-24/. Możliwość istnienia takiego przekładu już w tym czasie zdają się potwierdzać fragmenty greckiego przekładu Dwunastu Proroków odkryte w Wadi Khabra /Nahal Heber/ na południe od Wadi Murabba'at z I w. przed Chr. i z wczesnych lat I w. po Chr. zwłaszcza, że technika przekładu jest ta sama, co w przekładzie T-Daniela. D. Barthélemy /Les devanciers d'Aquila. Premiere publication intégrale du texte des fragments du Dodekapropheton trouves dans le désert de Juda précédée d'une étude sur les traductions et recensions grecques de la Bible réalisées au premier siècle de notre ère sous l'influence du rabbinat palestinien, VTSupl.10, Leiden 1963, 148-150/ sądzi, że T-Daniel nie jest przekładem, lecz recenzją, której dokonał Jonatan ben Uzziel, uczeń R. Hillela przed 50 r. po Chr. Poprawił on istniejący przekład LXX-Daniela tekstem hebrajskim, żeby był wierniejszy oryginałowi, ale poprawki te nie są tak radykalnie dosłowne jak u Akwili. A. Schmitt /Stamm der sogenannte "V" "-Text bei Daniel wirklich von Theodotion. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse, Nr. 8, Göttingen 1966 /przypisuje przekład T-Daniela Symmachowi /ok. 200 r. po Chr.

57 Por. fragment 4 Q 174 datowany na lata 31-30 prz. Chrystusem.

wiusz⁵⁸ oraz rabinaccy nauczyciele Amoraici i Tannaici.

Trudno jest podać przekonywujące racje, dlaczego w stosunku do Księgi Daniela przyjął się w Kościele przekład T, a nie LXX. Być może, iż wpłynął na to fakt, że przekład T pojawił się równie wcześnie, jak i przekład LXX. Ponieważ zaś powstał w środowisku palestyńskim i był wierniejszy oryginałowi hebrajskiemu-aramejskiemu Księgi Daniela, wzbudzał większe zaufanie. Jeśliby się przyjęło wnioski J. Schüpphause, dotyczące części deuterokanonicznych Daniela⁵⁹, rozciągając je również na części protokanoniczne tak wersji LXX, jak i T, to można by sugerować, że przekład T dlatego tak szybko się przyjął i całkowicie wyeliminował z użycia w Kościele wersję LXX-Daniela, iż bardziej odpowiadał duchowym potrzebom wiernych narażonych na prześladowania: dodawał bowiem otuchy i budził nadzieję nagrody. Przekład zaś LXX-Daniela akcentował raczej wierność prawu Bożemu, zachęcał do trwania w tej odmienności życia i postępowania w stosunku do otaczającego pogaństwa, jaka winna cechować wierzącego Izraelitę czy chrześcijanina. Sugerował przetrwanie, a te ideały prawdopodobnie mniej przekonywały i mniej pociągały. A. Bludau⁶⁰ sądzi, że o odrzuceniu przekładu LXX-Daniela zadecydowało nie dość wierne tłumaczenie tekstu Dn 9, 24-27, bo nie pozwalało tej perykopy rozumieć jako zapowiedzi przyjścia Mesjasza w osobie Jezusa Chrystusa; toteż Tertulian, w tym przypadku, przyjął wersję T.

W ostatecznej konkluzji trzeba przyznać, że wszystkie dotychczasowe próby uzasadnienia, dlaczego w całym Kościele przyjęła się wersja T-Daniela są tylko hipotezami. Jestem przekonany, że mamy tu do czynienia z bardzo charakterystycznym dowodem istnienia i działania w Kościele owej ważnej zasady hermeneutycznej, dotyczącej autentycznej interpretacji tekstu biblijnego, określanej mianem *sensus Ecclesiae*, która jest niewątpliwym znakiem działania Ducha Świętego w Kościele. Pisma Ojców i Pisarzy Kościoła w odniesieniu do Księgi Daniela bardzo ułatwiają jej dostrzeżenie.

Ks. Józef Homerski - Lublin

⁵⁸ *Antiquitates Judaicae* X 11, 7.

⁵⁹ Art.cyt., 60-62, 68-69, 71-72.

⁶⁰ Dz.cyt., 24.

DE VERSIONE GRAECA LIBRI DANIELIS IN TESTIMONIIS PATRUM
/Argumentum/

Sic dicta graeca versio Theodotionis libri Danielis iam saeculo I p.Chr. exstitit. Ergo plus quam unum saeculum ante illum Theodotionem viguit, de quo S. Epiphanius scripsit, eum /i.e. Theodotionem/ genere Ponticum tempore Commodi imperatoris /180-192/ vixisse et Sacras Litteras e lingua hebraica vertisse /PG 43, 264/. Haec libri Danielis versio Theodotionis ob suam originem palestinsensem - ut existimatur - et propter maiorem fidelitatem erga hebraicum exemplarem, communitati fidelium magis, quam eodem tempore vulgata versio Septuaginta interpretum /LXX/, placere videtur. Atque fidelium ingenio et religiosa expectatione quam maxime proficiens, a dimidio saeculi II p.Chr. versionem LXX-Danielis prius in Ecclesia Orientali superare incipit, ac saeculo III p.Chr. in universa Ecclesia eius locum occupavit.